

(KÖK)TÜRK HARFLİ ESKİ TÜRK YAZITLARININ KIRGIZLAR AÇISINDAN ÖNEMİ*

Cengiz ALYILMAZ**

Özet

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının büyük bölümü, bugün Moğolistan, Tuva, Hakasya, Dağlık Altay, Çin Halk Cumhuriyeti, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan... sınırları içinde bulunmaktadır.

“(Kök)türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi” başlıklı bu makalede (başta Kırgızistan’daki ve Sibiryâ bölgesindekiler olmak üzere) (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlar açısından önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: (Kök)türk harfli eski Türk yazıtları, Kırgızlar, Kırgızların tarihi, Kırgızlara ait eserler.

IMPORTANCE OF (KOK)TURK LETTERED OLD TURKISH INSCRIPTIONS FOR KYRGYZ

Abstract

Today, most of the (Kok)Turk lettered old Turkish inscriptions have been located in the boundaries of Mongolia, Tuva, Khakassia, Mountainous Altai, People’s Republic of China, Kazakhstan, Uzbekistan, and Kirghizstan...

In this article, named “Importance of Old Turkish Inscriptions for Kyrgyz”, the importance of (Kok)Turk lettered old Turkish inscriptions (particularly in Kirghizstan and Siberia) for Kyrgyz is emphasized.

Keywords: (Kok)Turk lettered old Turkish inscriptions, Kyrgyz, history of Kyrgyz, Kyrgyz’s artifacts.

Ø. Giriş: Kırgızların Tarihî Yurdu Üzerine:

Kırgızlar, birçok tarihî hadisenin oluşumunda etkin rol oynayarak tarihte silinmez izler bıraktıklarından eski Türk boy ve toplulukları içinde genelde konargöçer hayat sürmeleri, savaşçı kimlikleri ve eşsiz halk anlatısı Manas Destanı ile tanınmışlardır.

Kırgızlarla ilgili yapılan çalışmalar da doğal olarak genelde Kırgızların yaşayışları, inanışları, edebî ürünleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

* Bu yazı 15-16 Kasım 2013 tarihlerinde Bişkek’te “Borborduk Aziyadagi Uluu Kırgız Kaganatının Tüzülgöndüğünün 1170. Cıldığına Arnalğan (Merkezî Asya’da Büyük Kırgız Kağanlığının Kuruluşunun 1170. Yılına İthafen)” “Kırgız Kaganatı Türk Elderinin Orto Kılımdardagi Mamlekettülüğünün Cana Madaniyatının Alkagında (Türk Ellerinin Orta Asırlardaki Devlet Geleneği ve Kültürü Çerçevesinde Kırgız Kağanlığı)” adlı uluslararası sempozyumda tarafımdan “Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi” adıyla bildiri olarak sunulmuş; daha sonra eklemeler yapılarak makale hâline getirilmiştir.

** Prof. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Erzurum acengiz@atani.edu.tr; calyilmaz@gmail.com.

Kırgızların kökeni, kimlikleri, kimlerle kardeş ve akraba oldukları, tarih boyunca nere(ler)de ve ne zaman yaşadıkları, bugün yaşadıkları topraklara nere(ler)den ve ne zaman geldikleri... hususlarında yapılan çalışmalar ise ne yazık ki yetersiz kalmıştır.

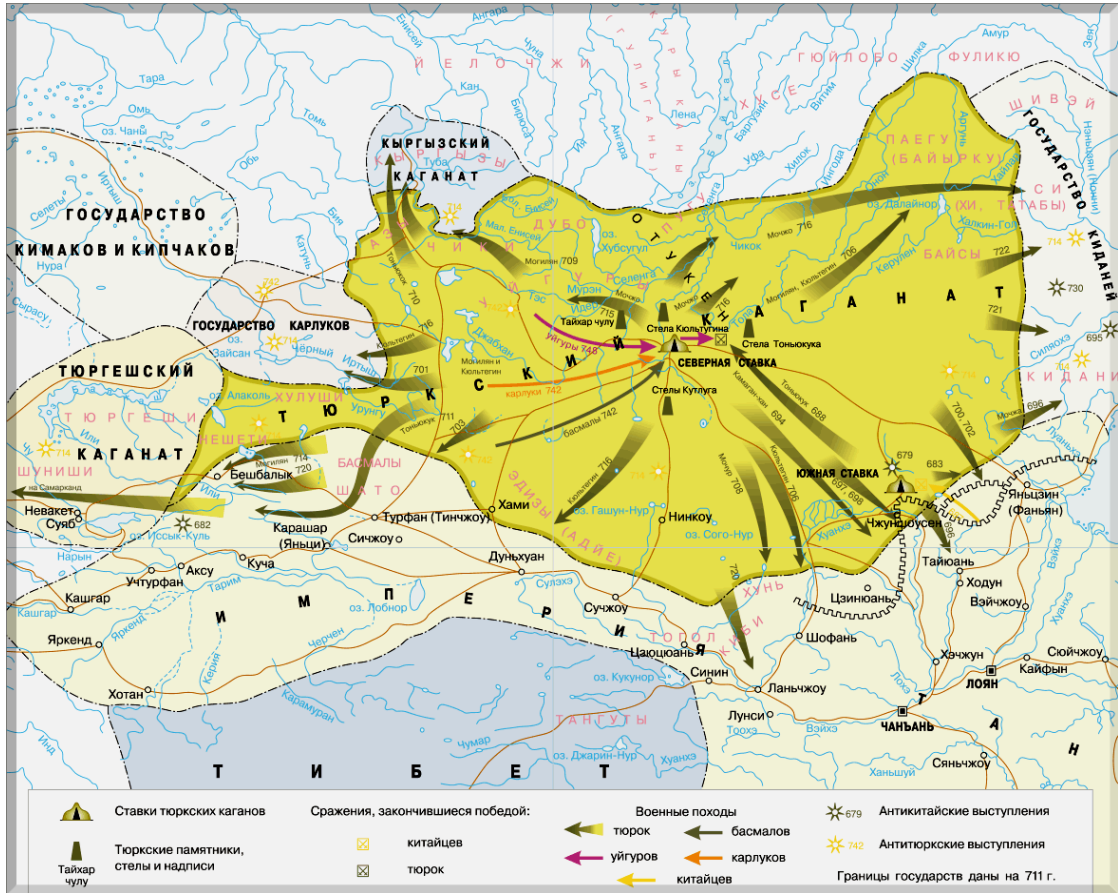
Tarihin farklı dönemlerinde tarihin akışını değiştiren; mevsimlere ve dönemin şartlarına göre kimi zaman konargöçer kimi zaman da yerleşik hayat sürüp yazlık ve kışlık yerleşim yerleri inşa eden Kırgızlar, aynı zamanda petroglifler, damgalı ve tasvirli (dikili) taşlar, yazıtlar, anıtlar, kurganlar, heykeller, mezarlar, mezarlıklar, süs ve kullanım eşyaları da vücuda getirmişlerdir. Konuyla ilgili tarihî ve güncel kaynaklarda Kırgızların sürdürdükleri yaşam biçimi ve savaşçı kimlikleri ön planda tutulmuş; onlara ait kültür ve uygarlık eserlerinden ya hiç bahsedilmemiş ya bu eserler bazı dönem adları (Afanasyevo kültürü, Okunevo kültürü, Andronova kültürü, Karasuk kültürü, Tagar kültürü, Taştık kültürü ...) ¹ verilerek geçirilmiştir; ya da başkalarına mal edilmiştir.

*Foto 1: Hakasya bölgesinde Kırgızlara ait kurganlardan birinin görüntüsü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

¹ Erken devir Türk sanatının devreleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çoruhlu, 2007: 18-69.

Türklerin, Çinlilerin ve Orta Asya coğrafyasıyla ilgili diğer milletlerin ve devletlerin tarih kayıtları, yazıtları, bulgu ve belgeleri, kültür, sanat, mimarlık ve uygarlık eserleri Kırgızları ilgilendiren birbirinden kıymetli bilgileri içermektedir. Söz konusu bilgi bulgu ve belgeler “Kırgızların milattan önceki dönemlerde boy teşkilatı oluşturduklarını; milat sonrasında önce Hun sonra (Kök)türk² birliği içinde yer aldıklarını; bugün yaşadıkları coğrafyaya sonradan geldiklerini; bu topraklarda daha önce Batı Türgişlerin, On Okların yaşadıklarını; Kırgızların ana yurtlarının ise Sibiryа bölgesinde Kögmen silsilelerinden kuzeye doğru akan Kem (Yenisey) Irmağı'nın Türkçe Ulug Kem denen güneydoğu yatağının ve Kem Irmağı'na batıdan akan Abakan Irmağı'nın kıyılarında bulunduğunu” göstermektedir (Savinov, 1984; Salman, 1998; Olcobaev vd., 1998; Ömürbayuulu - Turganbayuulu, 2004; Alyılmaz, 2006; Çorotegin - Moldokasimov, 2000; Sıdkova, 2003; Kıldıroğlu, 2006; Butanayev - Butanayeva, 2007; Hudyakov, 2013; Kocobekov, 2013).

Harita 1: II. (Kök)türk Kağanlığı Dönemindeki kağanlıkların buldukları bölgeleri ve (Kök)türk seferlerini yansıtan harita (<http://www.bestofhistory.ru/besthist-263.html>)

² Tarihte “Göktürk” / “Köktürk” adlarıyla bilinen devlet “Türk” devletidir. Bu satırların yazarı (Kök)türk devleti terimiyle Türk devletini; “(Kök)türk yazısı”, “(Kök)türk alfabesi” terimleriyle de “Türk yazısı”ni, “Türk alfabesi”ni kastetmektedir. Bu yüzden de makalede “Kök” kavram işaretli parantez içinde (Kök) gösterilmiştir.

Kırgızların bugünkü Sibiryâ bölgesinde Kögmen / Sayan dağlarının etekleriyle Yenisey / Kem ve Abakan ırmaklarının suladıkları verimli ve güvenli topraklarda yaşadıklarına dair en kıymetli deliller II. (Kök)türk kağan ve kumandanları tarafından vücuda getirilen Orhun yazıtlarıdır. Nitekim ünlü Türk kağan ve kumandanları tarafından vücuda getirilen Orhun yazıtlarında (Kök)türklerin Kırgızlara karşı yaptığı seferlerden bahsedilirken Kırgızların yaşadıkları bölgeler hakkında da önemli bilgiler verilir:

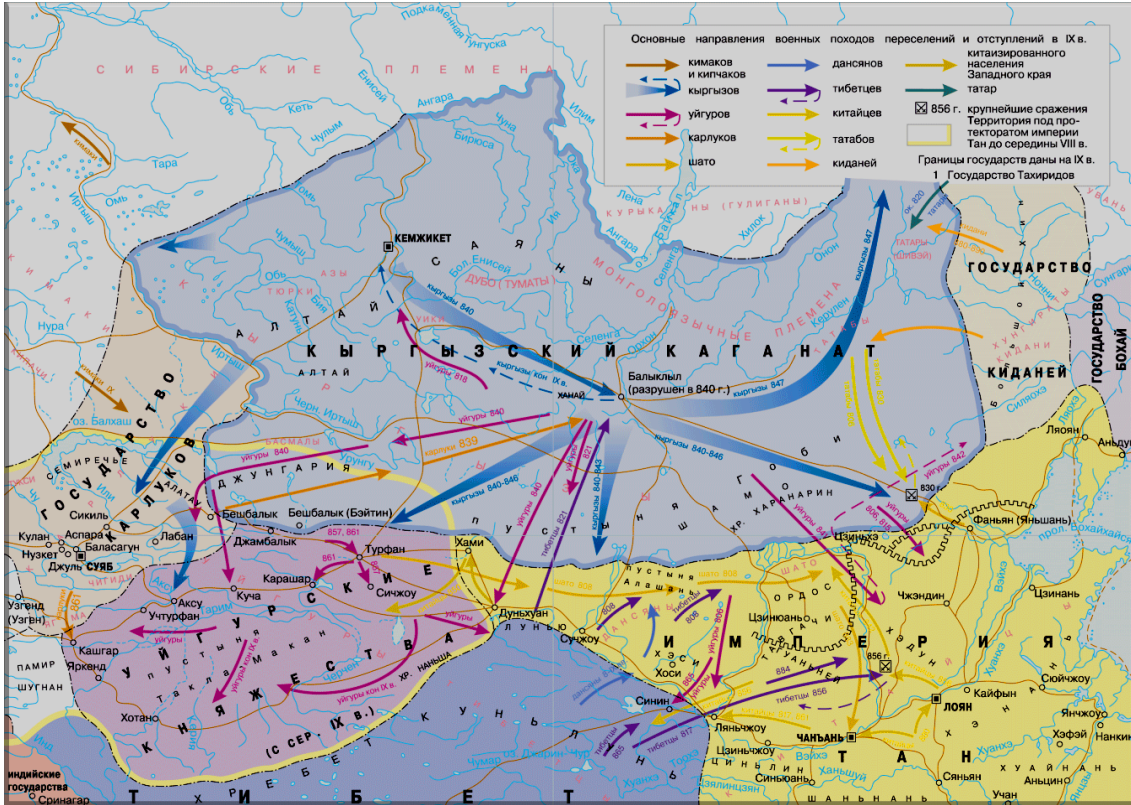
: 𐰉𐰺𐰽 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾

köl tig(i)n [(a)l̥t̥i oʃ(u)z] ý(a)şm̥ŋa : **ǰur̥k̥(ı)z** t̥(a)pa : sül(e)d(i)m(i)z : sün̥g̥ük : b̥(a)t̥(ı)mı : k̥(a)r̥(ı)ğ : sök̥(ü)p(e)n : **kögm̥(e)n** : **yış**(ı)ğ : toğa : yörip : **ǰur̥k̥(ı)z** : **bođ(u)ñ**(u)ğ : uđa : b̥(a)şđ(i)m(i)z : k̥(a)ğ(a)ñin : birle : **şon̥ŋa** **yış**da : sün̥g̥(ü)şđ(ü)m(i)z : köl tig(i)n : b̥(a)ý(i)r̥kuun̥[(i)n̥g̥ : (a)k̥ (a)d̥ğ(i)r̥(ı)ğ] bin(i)p : opl̥(a)ýu : t(e)gdi : bir : (e)r(i)g : oğın ur̥tı : (e)ki (e)r(i)g : ud̥ş(u)r̥u : ş(a)n̥çdı : ol̥ t(e)gd̥ükde : b̥(a)ý(i)r̥kuun̥(i)n̥g̥ : (a)k̥ (a)d̥ğ(i)r̥(ı)ğ : ud̥l̥(ı)kin : sıýu : ur̥tı : **ǰur̥k̥(ı)z** : **k̥(a)ğ(a)ñin** : öl̥(ü)rt̥(ü)m(i)z : ilin : (a)l̥t̥(ı)m(i)z (KT D 34-36).

: 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾
𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾 : 𐰺𐰽𐰾

tört : y(e)g(i)rmi : ý(a)ş(ı)m̥ka : t(a)r̥duş : bođ(u)ñ : üze : ş(a)d̥ : ol̥(u)r̥t̥(u)m : (e)ç(i)m̥ k̥(a)ğ(a)ñ : birle : ilg̥(e)r̥ü : ý(a)ş(ı)l̥ üg̥(ü)z : ş(a)n̥tun̥g̥ : ý(a)zıka : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : k̥uun̥(ı)ğ(a)r̥u : t(e)m(i)r̥ k̥(a)p̥(ı)ğka : t(e)gi : sül(e)d(i)m(i)z : **k(ö)gm̥(e)n** (a)şa : **ǰur̥k̥(ı)z** : **yir̥(i)n̥ge** : t(e)gi : sü[l̥(e)d(i)m(i)z : k̥(a)m̥(a)ğı] : biş oʃ(u)z : sü[l̥(e)d(i)m̥(i)z : [üç y(e)g(i)r̥]mi : [sün̥g̥(ü)şđ(ü)m(i)z : ill̥(i)g̥(i)g̥ : ils̥(i)r̥(e)td̥(i)m̥(i)z : k̥(a)ğ(a)ñ(ı)ğ(ı)ğ : k̥(a)ğ(a)ñş(ı)r̥(a)t̥d̥(ı)m̥(i)z : tizl̥(i)g̥(i)g̥] sök̥(ü)rt̥(ü)m(i)z : b̥(a)şl̥(ı)ğ(ı)ğ : yük̥(ü)n̥t̥(ü)rt̥(ü)m̥(i)z : türg̥(i)ş : [k̥] (a)ğ(a)ñ : türiük̥(ü)m̥ : bođ(u)ñ(u)m̥ : (e)rti : bilm̥(e)d̥iük̥in : üç(ü)n̥ : biz̥(i)n̥ge : ý(a)n̥g̥(ı)l̥tuük̥in : ý(a)z̥(ı)n̥tuük̥in : üç(ü)n̥ : k̥(a)ğ(a)ñ : ölti : buy̥[r̥uük̥]ı : b̥(e)gl̥(e)ri : y(e)me : ölti : oñ ođ : bođ(u)ñ : (e)mg̥(e)k̥ : körti : (e)çü[m̥(i)z : (a)pam̥(ı)z : tuüm̥(ı)ş : yi]r̥ şu[b̥] : [id̥(i)]s̥(i)z : k̥(a)l̥m̥(a)zun̥ : [tiy̥(i)n̥ [(a)z̥ bođ(u)ñ(u)ğ : it̥(i)p̥ : ý(a)r̥(a)t̥(i)p̥] [.....b̥(a)r̥ş̥ b̥(e)g̥] (e)rti : k̥(a)ğ(a)ñ (a)t̥(ı)ğ : bun̥ta : biz̥ birt̥(i)m̥(i)z : sin̥g̥(i)l̥(i)m̥ : k̥u[un̥ç̥] (u)ýuğ :

Kırgızların yaşadıkları bölgeler dikkate alındığında bu bölgelerde vücuda getirilen eserlerin ve bu bağlamda da yazıtların gerçek sahiplerinin kimlikleri de açıklık kazanmaktadır. Açık ve yalın bir ifadeyle belirtmek gerekirse Sibiryа bölgesindeki arkeolojik eserlerin, tarihî kalıntıların, mimarlık eserlerinin, anıtların ve yazıtların önemli bir kısmının sahipleri Kırgızlar ve Kırgız birliği içinde yer alan Türk boy ve topluluklarıdır. Kırgız birliği içinde yer alan ve (bugün bir bölümü) hâlâ o bölgede yaşayan ve daha ziyade Kıpçak grubuna mensup olan Türk boy ve toplulukları arasında Kırgızların / Hakasların, Azların, Çiklerin, Şorların, Teleütlerin, Tatarların... bulunduğunu belirtmek gerekir.

Harita 2: Kırgız Kağanlığının coğrafyasını yansıtan harita

(<http://www.bestofhistory.ru/besthist-263.html>)

Batı (Kök)türklerinin asıl unsurunu teşkil eden Oğuz, Türkiş, On-Ok, Karluk gruplarına mensup Türk boy ve topluluklarının da (Kök)türk Kağanlığının merkeziyle olan ilişkilerine paralel olarak Kırgızlarla sosyal, kültürel, askerî ve ticari ilişki ve ittifak kurdukları; Kırgızların yaşadıkları bölgelerde koloniler kurdukları bilinmektedir.

1. (Kök)Türk Harfli Eski Türk Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi:

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtları Kırgızlar hakkında bazı önemli bilgileri içermeleri ve Kırgızların geçmişine ışık tutacak ipuçlarını bünyelerinde barındırmaları bakımından son derece kıymetlidirler.

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlar açısından önemini aşağıdaki başlıklar altında incelemek mümkündür:

- 1.1. Sibiryaya Bölgesi (Yenisey, Altay vd.) Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi
- 1.2. Moğolistan Bölgesi Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi
- 1.3. Kırgızistan Bölgesi (Talas ve Koçkor) Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi
- 1.4. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Yazıtların Kırgızlar Açısından Önemi

1.1. Sibiryaya Bölgesi (Yenisey, Altay vd.) Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi:

(Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının büyük bir bölümü Güney Sibiryaya'da, Yenisey Irmağı'nın hayat verdiği topraklarda bulunduğundan, konunun uzmanlarınca "Yenisey yazıtları" diye adlandırılmaktadır.

Foto 3: Minusinsk Müzesindeki Yenisey yazıtlarının Cengiz ALYILMAZ ve Murat YAKAR tarafından belgelenme anı (Foto: Osman MERT)

Yenisey yazıtlarının içine aynı döneme ait olduklarından ve benzer konuları içerdiklerinden Dağlık Altay'daki, Hakasya'daki, Yakutistan'daki (Saka Eli'ndeki), Moğolistan'daki... bazı yazıtlar da dahil edilmektedir. Bugün sayıları yaklaşık olarak 400'ü bulan Yenisey yazıtları, (başta Kırgız / Hakas, Az, Şor, Çik ve Altay Türkleri olmak üzere) farklı Türk boyları tarafından (daha ziyade de bugünkü Kıpçak grubuna mensup Türk boy ve toplulukları tarafından) vücuda getirilmiştir. Bu yazıtların bir kısmı (Kök)türk öncesine, bir kısmı (Kök)türk dönemine, bir kısmı ise, (Kök)türk sonrasına aittir.

Yenisey yazıtlarının önemli bir bölümü dağlarda kayaların üzerlerine yazılmışlardır. Bu durum dağların Türk boyları tarafından Tanrı'ya yakın mekânlar olarak kabul edilip kutsal sayılmalarıyla izah edilebilir. Nitekim söz konusu yazıtların bir kısmı, petroglif alanları içinde kalmakta ve dağları ziyaret edenlerin duygu ve düşüncelerini (şükür, dua ve yakarışlarını) içermektedir. Yenisey yazıtlarının pek çoğunun üzerine metinler dışında bazı damgalar ve tasvirler (geyik, dağ keçisi, at...) işlenmiştir. Söz konusu damgalar ve tasvirler, üzerlerinde buldukları yazıtları dikenlerle (Kırgızlarla, Azlarla, Tatarlarla, Şorlarla, Çiklerle, Tuvalılarla...) Sakaların, Hunların, (Kök)türklerin, Uygurların arasındaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

*Foto 4: Hakasya'da Kırgız mezarlığındaki mezar taşlarından bir kısmının görüntüsü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)*

Günümüz Kırgızları Yenisey yazıtları içinde yer alan ve Bars Kan adına diktirilen Altın Köl yazıtına (E 28) ayrı bir önem vermektedirler. Bars Kan, Kutluk İltiş Kağan'ın damadı; Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın kız kardeşlerinin kocasıdır. Bilge Kağan ve Köl Tigin, Kırgızlarla ilişkileri iyileştirmek ve güçlendirmek için kız kardeşlerini Bars Kan ile evlendirirler ve Bars Kan'ı Kırgız Kağanlığının başına getirirler. Ancak bir süre sonra Bars Kan ile (Kök)türk yöneticilerinin aralarında anlaşmazlıklar başlar. Bars Kan'ın liderliğini yaptığı Kırgızlar, (Kök)türlere karşı mücadele eden Çinlilerle ve muhalif Türk boy ve topluluklarıyla iş birliği yaparlar. Bunun üzerine Ötüken bölgesinden hareket eden (Kök)türkler çok çetin kış şartlarında karlı dağları aşıp, çetin yolları geçip Kırgızlara uykuda iken saldırırlar ve Bars Kan'ı öldürürler. Bars Kan'ın öldürüldüğü; Kırgız boyunun büyük sıkıntı yaşadığı bu acı olay Kırgızların hafızasında derin izler bırakır. “Güçlü Kırgız Kağanı” yiğit, savaşçı “**Atdaçı Opa Bars**” adına diktirilen Altın Köl yazıtı (E 28)⁴ bu sebeple Kırgızlar için farklı bir anlam taşımaktadır.⁵

Foto 5: Cengiz ALYILMAZ Altın Köl (E 28) yazıtının estampajını yaparken
(Foto: Murat YAKAR)

⁴ Altın Köl (E 28) yazıtının metni ve söz varlığı ile ilgili olarak hazırlamış olduğumuz (yazıtla ilgili her türlü ayrıntılı bilgiyi ve görüntüyü içeren) makale Uluslararası TEKE Dergisi'nin müteakip sayılarından birinde yayımlanacağından burada yazıtın metninin tamamına yer verememekteyiz.

⁵ 2011 yılının Temmuz ayında Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV Altın Köl yazıtının kopyasını Bişkek'e dikmek istediklerini bana bildirdiler. Ben de ekip arkadaşlarım Doç. Dr. Murat YAKAR ve Doç. Dr. Osman MERT'i de yanıma alarak hem Dağlık Altay, Hakasya, Tuva bölgelerindeki yazıtların son durumlarını belgelemek hem de Altın Köl yazıtının epigrafik belgelemesini yapıp kopyasını almak için Sibiryaya bölgesine gittim. Söz konusu yazıtın epigrafik belgelemesini gerçekleştirip estampajlarını Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV ve Arş. Gör. Negizbek ŞABDANALİYEV'in şahsında Kırgızistan Cumhuriyetine hediye ettim. Bu çalışma yazıtın dikilişinin üzerinden bin yıl geçtikten sonra Kırgız Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki dostluk ve kardeşliğin devam ettiğini göstermesi ve içtenliğini gözler önüne sermesi bakımından da önemlidir.

1.2. Moğolistan Bölgesi Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi:

- **Orhun Yazıtları ve Kırgızlar:**

Bugün Moğolistan sınırları içinde kalan eski Türk topraklarında yaklaşık 120 yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlar içinde yer alan II. (Kök)türk Kağanlığı Dönemine ait Köl Tigin yazıtı (732), Bilge Kağan yazıtı (735) ve Bilge Tonyukuk yazıtları (725 (?), 733(?), 734(?)) Orhun yazıtları olarak adlandırılmaktadır.

Orhun yazıtları Türk boy ve topluluklarının tarihleri, dilleri, edebiyatları, yaşayışları, inanışları, birbirleriyle ve başkalarıyla olan sosyal, kültürel, ticari, siyasi ve askerî ilişkileri hakkında çok önemli bilgileri içermektedir.

Foto 6: Orhun yazıtlarından Köl Tigin yazıtının doğu yüzünün genel görüntüsü
(Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Foto 7: Bilge Tonyukuk yazıtında geçen **ġurk(ı)z**da : ý(a)nıt(ı)m(ı)z cümlesini yansıtan görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Foto 8: Bilge Tonyukuk yazıtında geçen **qurk(1)z(1)ğ** : uqa : b(a)şd(1)m(1)z cümlesini yansıtan görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

: |*YFYD : >>>> : H>H>↓ : >HHD : JDHF9 : |*YFYD : >>>> : LYJG
 |*YFYD : 1>↓ : FGG : 3GΓ< : HGGH> : >HFD : HHFD
 t(a)bg(a)ç : bod(u)ñ : ý(a)ğ(1) (e)rm(i)ş : yır(1)ya : b(a)z k(a)ğ(a)ñ : toqkuz oğ(u)z :
 bodun : ý(a)ğ(1) (e)rm(i)ş : **qurk(1)z** : kuurık(a)ñ : ot(u)z t(a)t(a)r : qut(a)ny : t(a)t(a)bı :
 kooop : ý(a)ğ(1) (e)rm(i)ş (KT D 14).

*x9Γh : JJJJ : YFYHHDHFD : >DJYJHLMFX*YFX
 bilm(e)dük üç(ü)n [ý(a)b!(a)k(i)ng(1)ñ : üç(ü)n : (e)ç(i)m k(a)ğ(a)ñ : uca : b(a)rđı]
 b(a)ş!(a)yu : **qurk(1)z k(a)ğ(a)ñ(1)ğ** : b(a)l(b(a))! : tikd(i)m (KT D 24-25).

𐰽𐰺 : 𐰽𐰺𐰸𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺
 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺
 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺
 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺

özi (a)nça : k(e)rg(e)k : b(ö)l(m)iş : yöğçi : sığ(i)tçı : öngre : küün : tuğş(i)kda :
 bükli : çöl(lü)g (e)l : t(a)bğ(a)ç : tüpüt : (a)p(a)r : pur(u)m : **qurq(ı)z** : üç kuurıq(a)ñ
 : ot(u)z t(a)t(a)r : qıtt(a)nıy : t(a)t(a)bı : bunça : bod(u)ñ : k(e)l(i)p(e)n : sıgtam(i)ş :
 yöğlam(i)ş : (a)nt(a)ğ : kül(ü)g : k(a)ğ(a)ñ (e)rm(i)ş (KT D 3-4).

: 𐰽𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺
 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺
 : 𐰽𐰺𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺
 : 𐰽𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺
 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺 : 𐰽𐰺𐰺𐰺

yöğçi : sığ(i)tçı : qıtt(a)nıy : t(a)t(a)bı : bod(u)ñ : b(a)şl(a)yu : ud(a)r s(e)nğün :
 k(e)lti : t(a)bğ(a)ç k(a)ğ(a)nıta : iş(i)yi : lik(e)nğ : k(e)lti : bir tüm(e)n (a)ğı : (a)ltun
 küm(ü)ş : k(e)rg(e)ks(i)z : k(e)lürti : tüpüt : k(a)ğ(a)nıta : böl(ü)n : k(e)lti : kur(i)ya :
 küñ : b(a)tş(i)kd(a)kı : şog(u)d : b(e)rç(i)k(e)r : buq(a)r(a)k ul(u)ş : bod(u)nıta : n(e)k
 s(e)nğün : oğ(u)l t(a)rğ(a)ñ : k(e)lti : oñ oğ : oğl(u)m : türg(i)ş : k(a)ğ(a)nıta :
 m(a)k(a)r(a)ç : t(a)mğ(a)çı : oğ(u)z bilge : t(a)mğ(a)çı : k(e)lti : **qurq(ı)z** :
k(a)ğ(a)nıta : t(a)rduş : ın(a)nçu çor : k(e)lti : b(a)rğ : itgüçi : b(e)d(i)z :
 y(a)r(a)t(i)gma : bit(i)g t(a)ş : itgüçi : t(a)bğ(a)ç : k(a)ğ(a)ñ : çık(a)ñı : ç(a)nğ
 s(e)nğün : k(e)lti (KT K 11-13).

Orhun yazıtlarında yer alan Kırgızlarla ilgili cümleler, Kırgızların, (Kök)türk Devleti'ne tabi olduklarını; Kırgızlarla (Kök)türkler arasında çok yakın bir ilişki olduğunu; Kırgız kağanlarının (Kök)türk kağanları tarafından atandıklarını; (Kök)türk kağan ve kumandanlarının Kırgızlarla ilişkileri iyi ve sürekli kılabilmek için kızlarını veya kız kardeşlerini Kırgız kağanlarıyla evlendirdiklerini; buna rağmen Kırgızların zaman zaman başka milletlerin, boyların ve toplulukların da kışkırtmalarıyla (Kök)türlere karşı hasmane tavır sergilediklerini; bu durumda da kağanlarının öldürüldüğünü; halkının ise sıkıntı çektiğini gözler önüne sermektedir. Nitekim Bilge Kağan'ın Kögmen Dağları'nı aşarak, Kem Irmağı'nı geçerek Altun Songa Yış bölgesinde gidip savaştığı ve öldürdüğü **qurq(ı)z : küçl(ü)g k(a)ğ(a)ñı** ("Kırgızların Güçlü Kağanı"); Orhun yazıtlarında adı geçen ve ölümünün ardından adına Yenisey bölgesinde bir yazıt diktirilen (I. Altın Köl yazıtı / E 28) Bilge Kağan ve Köl Tigin'in enişterleri (kız kardeşlerinin kocası) Bars Kan'dan başkası değildir. Yani Bilge Kağan ve Köl Tigin iktidarı elde tutabilmek, Türk birliğini korumak ve sürekli kılmak için yeğenlerinin babası olan Bars Kan'ı öldürmek zorunda kalmışlardır.

• **Moğolistan'daki Diğer (Kök)türk Harfli Yazıtlar:**

Moğolistan'da Bayan Ölgey bölgesinde (Altay Dağları ve çevresinde) son dönemlerde yapılan araştırma ve incelemelerde bir bölümü Hun Dönemine, bir bölümü ise I. (Kök)türk Kağanlığı Dönemine ait olması kuvvetle muhtemel yeni yazıtlar bulunmuştur (Battulga, 2011: 295-300). Bu yazıtlar epigrafik ve paleografik özellikleri bakımından hem Kırgızistan'da bulunan ve Talas Çubuğu olarak bilinen yazıtla hem Koçkor bölgesindeki bazı yazıtlarla hem de Esik Kurganı'nda ortaya çıkartılan gümüş tas üzerindeki yazıtla büyük benzerlik göstermektedir.

Moğolistan'da (Kök)türk ve Uygur dönemlerinde vücuda getirilen birçok yazıt da hem içerikleri hem paleografik özellikleri hem de üzerlerinde barındırdıkları damgalar itibarıyla Yenisey ve Dağlık Altay bölgesi yazıtlarıyla paralellik arz etmektedir. Bu yazıtlar söz konusu bengü taşları vücuda getirenlerin birbirleriyle olan ilişkilerini de açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Moğolistan'ın Bayanhangor eyaletinin Bayn Tsagaan Sum bölgesinde bulunan II. Gurvanmandal yazıtının (Adag Mandal yazıtının) Altay yazıtlarından Yabogan yazıtıyla söz varlığı bakımından paralellik arz etmesi⁷; üstelik bünyesinde “**Kırgız (kırğ(ı)z)**”⁸ sözcüğünü ve Kırgızlara ait damgaları barındırması da bu görüşümüzü kanıtlamaktadır.

⁷ II. Gurvanmandal / Adag Mandal yazıtının I. satırında geçen **(a)k (a)ğ (a)ltun (e)d(e)rl(i)g** cümlesi Dağlık Altay Bölgesi yazıtlarından Yabogan yazıtının 3. satırında aynen geçmektedir (Useev, 2011; Tıbıkova - Nevskaya - Erdal, 2012: 140-141; Şirin-User, 2013: 457-464). Kalıplaşmış bir form olarak kullanılan bu cümle de tıpkı Kırgız adı ve yazıtın üzerindeki damgalar gibi yazıtın sahibinin Kırgızlarla olan ilişkisini açıkça gözler önüne sermektedir. Yazıtta ait bütün bilgilere, belgelemelere, çözümleme ve yorumlamalara konuyla ilgili olarak hazırladığımız makalemizde yer verilmiştir. Söz konusu makale Uluslararası TEKE Dergisi'nin gelecek sayılarından birinde yayımlanacaktır. Bu durum “**masabaşında bilim yapan birbirinden değerli meslektaşlarımız**”ın yazıtı bizlerden önce yayımlanmalarına elbette engel teşkil etmez.

⁸ II. Gurvanmandal / Adag Mandal yazıtının epigrafik belgelemeleri 20.7.2007 tarihinde başkanlığını yaptığım proje kapsamında Murat YAKAR, Osman MERT ve Ts. BATTULGA'dan oluşan ekip tarafından yapılmıştır. Bu belgelemeler sırasında hem yazıtın hem de yazıtın işlendiği kayanın üzerinde ve çevresinde bulunan damgaların ve kaya üstü tasvirlerin 15 farklı yöntemle epigrafik belgelemesi gerçekleştirilmiştir. Yazıt üzerinde yaptığım ilk belgelemelerde yazıtta **кыргы** / **kırğ(ı)z** adının geçtiği tarafımdan tespit edilmiş ve yazıtla ilgili olarak hazırladığım raporda da bu özellikle belirtilmiştir. Ts. BATTULGA, 2005 yılında yayımladığı *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud Tergüün Devter* adlı kitabında II. Gurvanmandal / Adag Mandal yazıtına da yer vermiş; yazıtla ilgili okuma ve anlamlandırma önerileri ileri sürmüştür. Ts. BATTULGA, söz konusu çözümlemesinde **кыргы** / **kırğ(ı)z** sözcüğünü **Karagaz** şeklinde okumuş ve yer adı olarak değerlendirmiştir (Battulga, age. 136-140). Çalışmalarını daha ziyade Ts. BATTULGA'nın danışmanlığında ve Ts. BATTULGA'nın alan araştırmalarındaki tespitlerinden hareketle sürdüren B. AZZAYA da “Mongol Nutag Dah' Uygurın Üed Holbogdoh Runi Biçgiyn Dursgaluudın Toym” başlıklı makalesinde danışmanı Ts. BATTULGA gibi sözcüğü **Karagaz** okumuş ve yer adı olarak değerlendirmiştir (Azzaya, 2008: 127-149).

Foto 9: II. Gurvanmandal yazıtının / Adag Mandal yazıtının görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Foto 10: II. Gurvanmandal yazıtının / Adag Mandal yazıtının yakınına işlenmiş damga ve tasvirlerin görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

1.3. Kırgızistan Bölgesi (Talas ve Koçkor) Yazıtlarının Kırgızlar Açısından Önemi:

Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda (büyük bölümü Talas ve Koçkor bölgelerinde olmak üzere) 50 civarında (Kök)türk harfli eski Türk yazıtı bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı, IX. yüzyıla kadar bölgede yaşayan Türgişler, Karluklar, On-Oklar ve diğer Oğuz boyları tarafından; bir kısmı ise, sonradan bu topraklara egemen olan Kırgızlar ve diğer Türk boyları tarafından vücuda getirilmiştir.

Foto 11: Koçkor yazıtlarından birinin genel görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Talas ve Koçkor yazıtları öncelikle bugün Kırgızistan sınırları içinde buldukları için Kırgızlar açısından büyük önem taşımaktadır. Bu yazıtların büyük bölümünün Kırgızlara ait olduğunu düşündüğümüz Yenisey yazıtları gibi benzer amaçlarla (Kök)türk harfleri kullanılarak Türkçe olarak yazılıp dikilmeleri, Kırgızlarla Türgişler, On-Oklar ve Oğuz boyları arasındaki etnik, sosyal ve kültürel ilişkiyi yansıtması bakımından da dikkate değerdir.

Foto 12: XIII. Talas yazıtının genel görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Kırgızların Sibiryâ bölgesinden geldikten sonra bugünkü Kırgızistan coğrafyasında vücuda getirdikleri yazıtların da (başta Çiyin Taş Yazıtı olmak üzere) Yenisey ve Altay yazıtlarıyla (Yabogan yazıtı başta olmak üzere) benzer paleografik ve epigrafik özellikler taşıması (Konkobaev - Useev, 2011: 301-308) Yenisey yazıtlarının sahiplerinin kimlikleri hakkındaki görüşümüzü desteklemektedir.

1.4. Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Yazıtların Kırgızlar Açısından Önemi:

Son yıllarda Atatürk Üniversitesi ile Pekin Üniversitesi arasında yürütülen “Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya Federasyonu'ndaki Yazıtlarla İlgili Epigrafik ve Fotogrametrik Araştırmalar” adlı proje kapsamında Çin Halk Cumhuriyeti'nin (başta Uygur Özerk Bölgesi olmak üzere) farklı bölgelerinde (Kök)türk harfli 35 yazıt tespit edilmiştir.

Bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan eski Türk coğrafyasındaki söz konusu yazıtların önemli bir kısmı ziyaretçi kayıtları veya mezar kitabesi niteliği taşımaktadır.

Foto 13: Yenisey ve Altay bölgesi yazıtlarıyla büyük benzerlik gösteren Cimsar / Yemiş Tutuk yazıtının genel görüntüsü (Foto: Luo XIN)

Turfan'daki tarihî bir tapınak kitabesi üzerindeki Şariputri yazıtı, Kutlug Kunçuy yazıtı; Yargol'daki mağara duvarlarında bulunan Yilig Çor yazıtı, Tudun yazıtı, Şakyamuni yazıtı; Cimsar'daki Yemiş Tutuk yazıtı; Xi'an'daki Karı Çor Tigin yazıtı; İç Moğolistan Özerk Bölgesi'ndeki¹¹ Yorçı yazıtı hem paleografik ve epigrafik özellikleri hem de içerikleri bakımından önemli bir kısmının Kırgızlar tarafından vücuda getirildiğine inandığımız Yenisey yazıtlarıyla büyük benzerlik göstermektedir.

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)türk harfli yazıtlar farklı coğrafyalarda yaşamış farklı kimseler tarafından yazılmış olsalar da Türk boy ve toplulukları arasındaki tarihî bağı, etnik, sosyal ve kültürel ilişkiyi gözler önüne sermeleri bakımından çok önemlidirler. Nitekim Yenisey yazıtlarında Sibiryta bölgesinde yaşayan Türk boy ve topluluklarının Beş Balık, Turfan ve çevre bölgelerle irtibatlı oldukları, alışveriş yaptıkları, bu bölgelere elçi olarak gidip geldikleri kaydedilmektedir.

2. Sonuç ve Öneriler:

- Sibiryta bölgesindeki (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının bir kısmı (Kök)türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı ve Kırgız Kağanlığı dönemlerinde Kırgızlar (ve Kırgızların egemenliği altındaki Türk boy ve toplulukları) tarafından vücuda getirilmiştir.
- Sibiryta bölgesinde Kırgızlara ait kültür ve uygarlık eserlerinin, arkeolojik buluntu ve kalıntılarının tarihi ise milattan önceki dönemlere kadar uzanır.
- (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının bir kısmında (özellikle de bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda (Kök)türk ve Ötüken Uygur Kağanlıkları dönemlerinin kağan ve kumandanlarına ait yazıtlarda) Kırgızların adları geçmekte ve yaşadıkları bölgeler hakkında önemli bilgi verilmektedir.
- Moğolistan'da, Kırgızistan'da, Kazakistan'da ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde bulunan birçok (Kök)türk harfli yazıt hem içerikleri hem paleografik özellikleri hem de üzerlerinde barındırdıkları damgalar itibarıyla büyük bölümünün Kırgızlara ait olduğunu düşündüğümüz Yenisey ve Dağlık Altay bölgesi yazıtlarıyla paralellik arz etmektedir. Bu yazıtlar söz konusu bengu taşları vücuda getirenlerin birbirleriyle olan ilişkilerini de açıkça ortaya koymaktadır.
- (Kök)türk harfli eski Türk yazıtları içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olan Talas ve Koçkor yazıtları bugünkü Kırgızistan sınırları içinde bulunmaktadır. Üzerinde barındırdığı hem (Kök)türk harfli yazıtlar hem diğer alfabelerle yazılmış yazıtlar hem de eski Türk kültür ve uygarlığına ait arkeolojik buluntu ve kalıntılar Kırgızistan Cumhuriyeti'ni eski Türk dili, tarihi,

¹¹ Baotou Şehri'ne bağlı Darhan Moominggan yerleşim alanı Çagan Obuga Köyü Holbugatu Hosigu mevkisi.

kültürü ve uygarlığı ile ilgilenenler için “ayrıcalıklı araştırma inceleme sahası ve cazibe merkezi” hâline getirmiştir.

Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı:

- Kırgızistan Cumhuriyeti yetkili makamları, bilim, kültür ve sanat adamları... (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarıyla daha yakından ilgilenmelidirler.
- (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının Kırgızlarla ilgisini araştırıp inceleyecek ekipler kurulmalı; bilimsel ve akademik nitelikli projeler hazırlanmalıdır.
- Hem Kırgızlarla ilgili (Kök)türk harfli eski Türk yazıtlarının hem de Kırgızistan’daki (Kök)türk harfli yazıtların envanter tespiti yapıp katalogları, albümleri hazırlanmalı; söz konusu yazıtlar dil, üslup ve içerik bakımından da ayrıntılı olarak incelenip çok dilli olarak yayınlanmalıdır.
- Kırgızlar tarafından dünya kültür mirasına kazandırılan yazıtlar dışındaki eserlerle ilgili (petroglifler, damgalı ve tasvirli (dikili) taşlar, anıtlar, kurganlar, mezarlar, mezarlıklar, heykeller, süs ve kullanım eşyaları, kültür, sanat ve mimarlık eserleri...) kapsamlı araştırma ve incelemeler yapacak ekipler oluşturulmalı; bu eserler de envanter tespiti yapıp katalogları, albümleri hazırlanarak çok dilli olarak yayınlanmalıdır.

• **Kaynaklar:**¹²

- ALYILMAZ, C. (2002). Gobi Çölünde ve Altay Dağları’nda Kaya Üstü Tasvirler. *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 46 (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı IV), Ankara, 613-615.
- ALYILMAZ, C. (2004). Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler). *Journal of Turkic Civilization Studies*, C. 1, S. 1, Bişkek, 157-163
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2006). Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies*, C. 1, S.2, Bişkek, 17-27.
- ALYILMAZ, C. (2007). *Köktürk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2008). “Anı” / “Anı” Yer Adı Üzerine. *Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı*, Ankara, 352-365.
- ALYILMAZ, C. (2012). İslamiyet Öncesi Türk Eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*. Ankara, 6-105, (ed. İ. DEMİRCİ - İ.TERZİOĞLU).

¹² Kırgızlarla ilgili araştırma ve inceleme yapacaklara yol göstermesi amacıyla “Kaynaklar” bölümüne Kırgızların yaşayışı, inancı, sanatı... ile ilgili belli başlı kaynaklar da (kitaplar, makaleler, bildiriler de...) dahil edilmiştir

- ALYILMAZ, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi International Journal of Turkish Literature Culture Education*, <http://www.tekedergisi.com/>, Volume 2/2, 1-61.
- ALYILMAZ, C. (2013). Yorçı Yazıtı. *Uluslararası TEKE (Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim) Dergisi' International Journal of Turkish Literature Culture Education*, <http://www.tekedergisi.com/>, Volume 2/3, 29-46.
- AMANJOLOV, A. S. (2003). *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*. Almatı.
- AYDIN, E. (2011). Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boy Adları Üzerine Notlar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1, 395-402.
- AZZAYA B. (2008). Mongol Nutag Dah' Uygurun Üed Holbogdoh Runi Biçgiyn Dursgaluudın Toym. *Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology*. Volume: 4, No: 1/312, Ulaanbaatar, 127-149.
- BATMANOV, İ. A. - ARAGAÇI, Z. B. - BABUŞKİN, G. F. (1962). *Sovremennaya i Drevnyaya Yeniseyka*. Bişkek.
- BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*. Bişkek.
- BATMANOV, İ. A. (1971). *Talasskie Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*. Bişkek.
- BATTULGA, Ts. (2005). *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgaluud Tergüün Devter*. Ulaanbaatar.
- BATTULGA, Ts. (2011). Moğol Altay Dağlarından Bulunan Bir Runik (Göktürk) Yazıt Üzerine. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish Bildiriler / Papers*, İstanbul, 295-300.
- BAYÇAROV, S. Y. (1996). *Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri*. Ankara, (çev. M. DURANLI).
- BAZILHAN, N. (2013). Orta Asya'daki Eski Türk Bitik Yazıtlarının Tarihi Kaynak ve Etnoarkeolojik Araştırması. *Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara, 139-152, (ed. B. GÜL).
- BUTANAYEV, V. Y. (1995). *Toponomiçeskiy Slovar Hakasso-Minusunskogo Kraya-Toli Hooraydagı Çir Sug Attarı*. Abakan.
- BUTANAYEV, V. Y. (1999). *Hakassko - Russkiy İstoriko – Etnografiçeskiy Slovar'*, Abakan.
- BUTANAYEV, V. - BUTANAYEV, İ. (2007). *Yenisey Kırgızları Folklor ve Edebiyat*. İstanbul. (akt. Y. GÜMÜŞ).
- CHAVANNES, E. (1903). *Documents sur Les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St.Petersburg.
- ÇORUHLU, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul.
- CUMAGULOV, Ç. (1983). *Epigrafika Kırgızii III*. Bişkek.
- CUMAGULOV, Ç. (1988). *Epigrafıçeskie Pamyatniki Kırgızii*. Bişkek.

- ÇOROTEGİN, T. K. - MOLDOKASIMOV, K. S. (2000). *Kırgızdardın jana Kırgızstandın Kıskaçça Tarihi (bayırkı Zamandan Tartıp Bügünkü Köngö Çeyin)*. Bişkek.
- ERCİLASUN, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyula Türk Dili Tarihi*. Ankara.
- ERCİLASUN, A. B. (2007). Kırgızlar Kimlerin Torunu, *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Ankara, 602-606, (yay. hzl. E. ARIKOĞLU).
- ESİN, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*. İstanbul.
- ESİN, E. (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul.
- GIRAUD, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. İstanbul, (çev. İ. MANGALTEPE).
- GÖMEÇ, S. (2009). *Kırgız Türkleri Tarihi*. Ankara.
- HEIKEL, N. J. (1918). *Altertümer aus dem Tale des Talas in Turkestan*. Helsinki.
- HUDYAKOV, Yu. S. (2000). *İstoriya Yeniseyskih Kirgizov*. Abakan.
- HUDYAKOV, Yu. S. (2013). *Enesay Kırgızdarının Tarihi: Kıskaçça Bayan*. Bişkek.
- KALKAN, M. (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar*. İstanbul.
- KALLAUR, V. A. (1899). Novaya arheologičeskaya nahodka v Aulieatinskom uezde. *Zadpiski Vostočnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 265-270.
- KARATAEV, O. K. (2003). *Kırgızdardın Etnomadaniy Baylanıştarının Tarihinan*. Bişkek.
- KARATAEV, O. K. (2003). *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*. Bişkek.
- KILDIROĞLU, M. (2006). IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, Erzurum, 133-166.
- KIZLASOV, İ. L. (1990). *Drevnetyurkskaya Runičeskaya Pis'mennost' Yevrazii (Opit Paleografičeskogo Analiza)*. Moskova.
- KIZLASOV, İ. L. (1994). *Runičeskie Pis'mennosti Yevraziyskih Stepey*. Moskova, 1994.
- KIZLASOV, İ. L. (2005). Proçtenie Naskalnih Runičeskih Nadpisey Kirgizstana. *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Kirgizstana*, V.1, Bişkek, 57-70.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2002). Drevnetyurkskie Runičeskie Nadpisi na Tsenral'nom Tyan'-Şane. *Suyab Ak-Beşim*, St.Petersburg, 136-141.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1974). O datirovke talasskih runičeskih pamyatnikov. *Bartol'dovskie çteniya: Tezisi dokladov i soobşeniy V*. Moskova, 43-44.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2001). Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıtları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek, 192-196 (çev. M. KALKAN).
- KOCOBKOV, M. (2013). *Kırgız Kaganatının Tarihi*. Bişkek.
- KONKOBAEV, K. - USEEV, N. (2011). Son Keşifler Işığında Kırgızistan'da Eski Türk Yazıtları Araştırmalarının Perspektifleri ve Köktürk Harfli Bir İnanç Formülü.

- Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish Bildiriler / Papers, İstanbul, 301-308.*
- KORMUŞUN, İ. V. (1997). *Tyurkskie Epitafii Teksti i İssledovaniya*, Moskova.
- LASZLO, F. (1950). Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler. *TTK Belleten*, C. XIV, S. 53, Ankara, 37-43, (çev. H. EREN).
- MALOV, S. Y. (1936). Talaskie epigrafiçeskie pamyatniki. *Materialı Uzkomstarisa*, C. 6-7, Moskova-Leningrad, 17-38.
- MALOV, S. Y. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskova.
- MASSON, M. Ye. (1936). K istorii otkritiya drevneturetskih runiçeskih nadpisey v Sredney Azii. *Materialı Uzkomstarisa*, C. 6-7, Moskova-Leningrad, 5-15.
- MELİORANSKIY, P. M. (1899). Po povodu novoy arheologiçeskoj nahodki v Aulieatinskom uezde. *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva*, C. XI, St.Petersburg, 271-272.
- MERT, O. (2009), *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*. Ankara.
- NEMETH, J. (1926). Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan, *Korösi Csoma-Archivum*, S. II/1-2, Budapest, 134-143.
- OLCOBAEV, S. A. vd. (1998). *Kırgızstandın En Bayırkı Mezgilderden XIX. Gılımdın Sonuna Çeyinki Tarihi*. Bişkek.
- ÖGEL, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara.
- ÖMÜRBAYUULU, M. - TURGANBAYUULU, S. (2004). *Hanzu Cazmalarındaki Kırgızdar. Ürümçi*.
- PLOSKİH, V. M. (2004). *Bizdin Kırgızistan*, Bişkek.
- POLAT, K. (2005). *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*. İstanbul.
- RADLOFF, V. V. (1899). Razbor drevnetyurkskoy nadpisi na kamne, naydenom na uroçişe Ayrtam-Oy v Kenkol'skoy volosti Aulieatinskogo uezde. *Zadpiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva*, C. XI, St. Petersburg, 85-86.
- SALMAN H. (1998). *Türgişler*, Ankara.
- SARAY, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- SAVİNOV, D. G. (1984). *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*. Leningrad.
- SERTKAYA, O. F. (2001), Suuci < Sugeci (Bel) Yazıtı ne Zaman Yazıldı?. *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 307-312.
- SIDIKOVA, K. (2003). *Kırgız Tarihi*, Bişkek.
- ŞÇERBAK, A. M. (2001). *Tyurkskaya Runika Proishojdenie Drevneyşey Pismennosti Tyurok*. St. Petersburg.
- ŞİRİN-USER, H. (2013). Yabogan (A 80) Yazıtı Üzerine. *Bengü Beläk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara, 457-464, ed. B. GÜL.

- TABALDİEV, K. (2002). Koçkor Ovası Türk Yazıtları. *TÜRKSÖY Türk Dünyası, Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, S. 5, Ankara, 29-34, (çev. T. DEVLETOV).
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tunyukuk*. İstanbul,
- TEKİN, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara.
- TIBIKOVA, L. N. - NEVSKAYA, İ. A. – ERDAL, M. (2012). *Katalog Drenetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Gorno Altaya*. Gorno Altaysk (Dağlık Altay).
- USEEV, N. (2010). Sahiplerinin Boyu Belirtilen Köktürk Harfli Yazıtlar. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4, 1516-1521.
- USEEV, N. (2011). Köktürk Harfli Altay Yazıtlarından Yabogan (A 80) Yazıtı. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları: Başlangıç ve Yazıtlar Çağı Uluslararası Sempozyumda Sunulan Bildiri Metni (15-16 Ağustos, 2011)*, Ulaanbaatar.
- VASİLYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*. Leningrad.
- VİNNİK, D. F. – KOCEMYAKO, P. N. (1962). *Novie Epigrafičeskie Nahodki v Kirgizii (1961 g)*, Bişkek.